

Күрүңө суверенитеди

декларация төлөвилелин чугаалажып тур бис

Сүмелээрим болза...

Совет Эвилелинде чардан аяк-чарлыг чорук демократия, эде тургусту-вушкуну бистерни эвезин санын тыва улустун база уган-болалын оттуруп, акыл, амдыралыныкча чаа-чаа өскерлинишине чаа дээр ужурултур. Ол ында да турар ужурултур. Чүгө дээр уеник негелден миндыг: «Шаг шаа-биле турбас, таылаак негү-биле турбас» деп тыва улус оу бодуну улугер сөзүңге кончуг шын чугаалап каан. Ам ычаарга Тыва республика, тыва нация чогуу налдыг арга-биле, налдыг орук-биле бурунгаар хөгжүрү ужурултур. ычачы? Бо айтырар чүгө бистер тываларчы эвес, а Тывада чурттап турар орус, украин, татар, хакас дээр өске-даа национал улустарынык сонургалын болдуруп, харында дүрү-релин турар.

Чоокта чаа сентябрь айда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыгышыны үшкү сессияны болуп эрте-лен. Аяаа чугаалашкан бир кол айтырар.—Тыва АССР-ниң күрүңө суверенитедин дугайында декларация төлөвилели. Оок-биле чергелештир улус депутатта К. А. Бичелдей Тыва АССР-ниң күрүңө суверенитедин дугайында Декларациянык төлөвилелин кылдыр бодуну варианты-зын аяаа база киирген.

Мен бодум хуумда ук сессияга саяал берген чамдык улус депутаттары-биле бир демей, улус депутатта К. А. Бичелдейниң ийирин келгени ол париятымык төлөвилелин деткир мен. Мен борта бодунуни патриотчу инг күзелими наредирин күзеп тур мен. Мээң сүмелээрим болза, Декларация төлөвилелин аяккадап кылып, сайгарып, чугаалажып турар уеле ка-сы-даа бол. Тыванын төөгү-зүн өөренип көөрү чугула.

Ынчаар адаза кандыгыл?

Декларация төлөвилели Тыванын суверенитеди (бот-догунаашкыны) хү-лээп алып дугайында төөгү-лүг ужурултур документ болуп. Мен бодаарымга, оу арай-ла далаш кылган. Ын-дык-даа болза оу бүгү чон чугаалашкан соонда, чогуур элчилерин кылдыр боор деп ийдеп тур мен.

Бо төлөвилели чугаала-жыл турар. Тыванын кел-деп аяаа чедир ханы бо-лар болза эни. Чүгө дээр таарымчалыг үе эрте берип болуп. Терзин Тываастың салым-чолун шиптирээр бо чугула херекче чон кол черин эвезеп турар ужурул-тур.

Адаары, бижирни берге-дир

Тыва АССР-ниң күрүңө суверенитедин дугайында Декларация төлөвилели-биле таныштым. Нитизи-би-ле деткир турар мен. Бода-лым илередип, аяаа чамдык эдилерин киирерин шипти-рилдим.

Чуртум ады, оок чоңууна уза-болалып, сагыш-сетки-лин плеретин болуру чуга-гаак Делегейни бүгү чоңууң күзөл-чүтүкүлү — тайбын, найрал, эл-сеткил нагыштырылганы, демокра-тия. А бистин чоңуустуңу база-ла кылдыг.

Чыскаалган автобустар, тура «көжээн» кижилер

Чолаачылар чүү дээр ажал соккатканы? Хуусаа бир ай

Тыва Совет Социалисттик Республиканык күрүңө суверенитедин дугайында Декларация төлөвилелин солуннарга парлаан. Бо чугула документи-ге хамаарыштыр чоңууң санал-оюу редакцияга кээп турар.

«Шын» күрүңө суверенитедин айтырларынга

«Шын» күрүңө суверенитедин айтырларынга хамаарышкан эртемденерин, юристерин, культура ажилдакчыларын, хоочундарын, янзы-бүрү мергежилди кижилерин санал-бодаларын парлаар. Чугаага ийдепкейлиг киржиринче чаалап тур бис.

Тыва Совет Социалисттик Республика — РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында, хой националдыг кижилерин төөгүлүг хөгжүдүлүшүңүң үе-инде эде тургустунган» деп номчуру кылдыр аян.

Тускай корбуну колонказы

Тускай корбуну колонказы ГАЙГАЛААР МҮРНҮНДА

Улуг-Хем районунуң ачы-лары «чымчак ады» тыва-выжын эгээр мурунунда ачылар болгаш балыкчы-ларны район нитизинде кон-ференцияга чыгып кел-ген. Демократиянык болгаш аяк-чарлыг чорутуу те-вин-биле бо уаада нити-лед жектүгүнериниң эрге-ажыктарына хамаарыш-тыр шыгыгы чугаа болган.

Улуг-Хем районунуң ачылары

Нитизил даргазы Виктор Байкаловтун мыкка илеткелини соонда болган чидиг саналдарын кшп оду-руларын маааа иштир кө-рей.

ЧЫСКААЛГАН АВТОБУСТАР, ТУРА «КӨЖЭЭН» КИЖИЛЕР

Чолаачылар чүү дээр ажал соккатканы? Хуусаа бир ай

Октябрь 11—Тыва Арат Республиканык ССРЭ-ниң улустарынык аяк-дүма улуг эр-телинге бактап киргени-ден бээр 46 чыл болган өмүкчү дүн. Чангыс сессия, совет хамаарыш деп аадып, шулуңунуну бизне-ни Ышкаш, даштында ка-дыр биле маска сиңилип каан совет паспортун эди-демчилери апарган өөрүнчүг, байырланчыг хун. Чогу-на ол эртен хой, он-он кижилер байр шиптир салгыш-сет-килдери автобус доктама-рыга каап, шугулдап, ма-наашыкка алашп тура, ажы-ландан озадаан. Хой авто-бустар үнер ужурултур мар-шуттарымык үнөм. Барык 100 муңга эвези каш-ла мүн чепсе чурттаагылыг улуг хоорайнык ол-бо кылдыла-рынга хой-хей улуг-биче ки-жи сычмарлажып алаш ту-ра эртенээ.

«Дамчыр чугаа — далай чалгы» деп чүве бар. Со-уде билдиргени чүл дие, пассажир автотранспорт бү-дүрүлгенин 3 дугаар но-лоназын чылаачылары ол-эртен ажал соккаткан чү-ве бооп-тур. ПАТБ үш но-лоназы дээрин номчуку-га билеп алыр артык эвес боор. Бирги колонна хо-рай, суулар аразында мрак рейстерге чорур ар-тебус чылаачыларындан тү-гүстүгүн, ийиги колонна — таксистер, үшкү колоннада хоорай шиптиң аргыжыла-зын хандыр, дем ажал

ректерге шиптири артан бо-ла. Кандыг ындаг негел-дерди ол? Кыскасы-биле көрүткүлүңер. «Восток» дээр автобус доктама-биле Аа-Хем суур аразында ар-тебус чоруп турар оуки эң багай байдала, улуг-биче өмөрлар хой. 2, 6, 10 ду-гаар маршруттарың база индиги. «Вир эвез 9 дуга-ар школа, чаш сургуул ажы-тад эвес болза, орай кара-жыл улаан чок, хундус-вис чок» — деп, бир чылаачы сеткилин чыгарбады. «Хун бүрү урелишкениге, септе-геге таварып, эртеден амыгаладан үнүр турар авто-бустар-даа найчаар, үгү-лө олар дээр сай-дан тавар-тыр оло довурап бургула-дыр оуки турар бис» — деп, ол чөмөп кады.

Хоорайнык септелге-тудуг эртелегениң начальниги А. И. Черноусов харыс сө-зүңге мынча диди: — Бистер тудуг органи-зацияны хиревисте, орук септелегениң база ха-рылаар кылып каан. Ол хиреде аяаа тус-кейлаан аяк-чорегини хамаарышкан организациялар, хоорукчосом биче өй-шаал-да шиптирсе боор-дур. Чам-дыкта аяк-чорегиниң тө-дөр аяк-биче тылпас ту-дуг организациямык болгаш янзы-бүрү тудуглар септе-лге-биле керээ чарып ал чоруп бердвис. Мону чер-

ле чыгыс кижи холга ал, чангыс ээлик болдура ин-дыг чүвөл. Бир кижи кы-зыр, өсөөнө туруп, үшкүзү чагырып дужаар. Бис боду-стун хамаарыш бүгү чүгү-лүг дары кылып шипти-рледиң көдөйлүн, а хоорук-чосом аяк-чорегин хан-дырылганын дүргөдөтсүн.

Даразында айтырар — дүңкө өйдө бенин, үе-биле хандырылга. Дун ортузу че-дил чорда, халашкан, ажы-ла дооскан чылаачы эртен эрте шипчеп үнерде белең турар дээр, бир черден ба-ры бенин куттуруп алыр, өсөөнүңден—үс. Азы дедир, Ынчап хоорай кезип шал чорда, улам орайгаар. Да-гың шипчеп үнер шыгы-г болу. А аяк-чорегиниң оон-да эрте кезип, Бо айты-рыңың хоорайнык бир ужу-да АЗС-ге чангыс аяк док-таанын үе-шанта хергезээп кылар чүдү алыр, ол бүгү аяаа доктамап турар кыл-дыр дугурулга нефть про-дуктулар эртелегениң уду-руктулары-биле чедип ал-дырарын.

Ажыл соккаткан чылаачыларын бир кол негээр айтырар — бригада герез-ин-биле ажилдаарын чок кы-лырар. Бир кижи аяк-чорегиниң хоорайнык дээр эртен дээр, чүвө чүвө бар. Чылаачылар бо талазы-биле ай-тырарын дыйр шиптир-лээрин негээр.

Анаулы Туренин мын-дыг фактың демделгэн: — Автобаа чылаачыла-ры 2-3 хондур Саян ажы-р чоруп дег баарга, оларны орукка чып түшкендер-биле хандыр турар. Т-и-тыг ал көр болза, чөмө-нир столовалар оларнын орук дугура болгай. А ачыларга тайгада кым сто-ловал белеткеп каан чүвөл? — Эртен чылын уас-ток 350 ачы-биле керээ чаарган, а планын чүгө 50-60 кижини күжү-биле күтүстүвек — деп, оон дар-газы Толчун-оол Шойдуң чугаалаан. — Чангыс-даа дини дужаагай чыткан дарга-бошкаларга чедир чамдык өшөр чыдың-на боо-монгу негээр-дир. Ачы-ларге ичкээңей салыр үе чарле келген боор. Улуг намылыг Александр Олчей чүгө «Урал» мотоцикл са-дып алып талон берип бол-базыл?

УРУГ-ДАРЫЫ БАЗА ХОЙЖУЛАР

«Хөндөргей» совхозун хоочун хойжуу Маас Оттуковна Ондар үңгө-кирген чоңуңга эвиле-ддек, чугаакыр-даа ки-жи.

— 40 чыл дугурунда хойжулар келим — деп, ол чугаалаар. — Бо үениң иштинде амыды-рал-чурттаагы, ажил-ижимге хамаарыштыр өөрүшкү-даа, мунгарал-даа турган. Чамдык аны-итар мал ажилчыне бар-ыккаас боор-дур. Мен бо көрүп чорурарым, анык малчындар хойжу-лар бистин районда кон-чуг эвезтир. Оң чыла-дагыны билдиритер ле болгай. Ада-илериниң бир чамдык азырап өс-түрген урут-дарыны мал ажилчыне билдиритер эгелет өрөтөстөр.

«Кижин болуру чакын-дан, аял болуру кулуңун-дан» деп тыва улустун үле-гер чугаазы дорт сө-лөз. Маас Оттуковна оонашкан үле-херээң үле-герин, аяк сепкилдиг күзүсүн чорур.

Бо малчынын хойжу уруг-дарымын аялы ал-гыг-делгем Айлыг-Ойда. Сара Куулар, Рая Куу-лар, Никита Куулар 600 иртин хүлээп алган, бо хүннерде кончуг эки ка-ларын турар. Оларнык лентели эки.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Седип МОНГАЛ.

«Шынык» тускай корп.). ЧУРУКТА. Ажыл шыгы шага эгээр. Кижилер-даа, автобустар-даа турбушаан. Владимир САВИНЫХ-ТЫН фотолары.

Бо чылын база ачыларга боор аш-чөм аяаа ты-ылбай берган. Райончу-ком даргазына ораманчы-зы Виктор Порюна ОБХСС ажилдакчыларының дуза-зы-биле районун сымдарын дындадыга, кургаг сүт-даа, тушкеналар-даа, тапты, нефета-даа тыпты бергенин ачыларга дындадыга, олар улуг тыгган. Сухарин Кы-зылдан тыптынар болган. А Шагаан-Арытнык бодулаа элбө завод-даа, столова-даа нондистер негя-даа бар болгай. Ачылар дээр сеп-теп салган чүвө болза, су-харин наймыскал Кчызыга эвес, «аааа бүүдүрүптер тур-ган.

Конференция ачылар болгаш балыкчылар нити-зеленин чөвүдөлү, ревю-миссияны болгаш республи-на конференцияга баар делегаттарын сооткан.

Чоокта чаа РСФСР-ниң чылаачын Тывага дузаала-рынык дугайында доктаалы солуннарга парламентинган. Ында айткан бир өнө-түү болза, мону солдар улугу Саян артыкче ду-жаап чорутпас, оу канчаар сайгарып Тыва республи-ка боду шиптирээр эр-те-ни берип каан. Олүдте кир-ген орукта республиканың экономика хөгжүдүлгө-нүгө дуза-демек болуң дээр, ачылар бо чыгыш тыш-ты тура-сорукту чорудар апаар.

Кодур-оол ОЮН.

Чурукчунун 40 көрүжү

Кызылда Чурукчулар Бажынынга ол хун, октябрь 10-да улуг, биче кызылчылар кой чымылга. Тыва АССР-ин аялдары чурукчузу Иван Чамозевич Салчактын төрттүнгөн хунуудан бээр 60 чылынга тураскалган, оок чогаалчык аякылынын делгелгезинин баштайгы көрүкчүлери болуусан болгаш делгелгенин аякылынын чымылга кирип, тыва чурукчулар уран чурукчулар мастерлеринин бирөөсүнүн төрттүнгөн хуну-биле алаа байыр чедирип, чыгыш күзөөшкүннени кылысан кижилерини чымылга турган ол.

Баян Колаа Бин Хемчик Ээрбек. Сессеринг ол кичаар чурттап чоран Салчак уктур дым арат Чамозонук үг-бүлөсүнө - төрттүнгөн, үг-чегге эш өөрү-биле кады хаак атын чавыдаптааш, хараган кымчызын чайышаан, карангады халдып өскөн оол Сессеринг дорт класска чедир, артаканарын Кызылда көп өөрөгөш, алаа школаны дооскан. Чаш шаанда тура өг-бүлөсүнө көрүп өскөн байдал, долгандыр турар бойдустан энзагай чурумалдары кичиге налдык-ла бир шынары хайырлар. Бичек тутса чазаныр бийир тутса чуруу, баастаар адазымк хол шевер таланттык амыл утап салган. Кызылдын №2 школазынга өбренеп турда-ла, оок чурукчулар чурукчулу, оок чурукчуларды өскөп келген Сергей Ланым, Василь Демин дзон шынаш ычанагы чурукчулар оок келер үдө салым-чолунга улуз салдарыг болган деп чүвени делгелгени аякылыг Тыванын комсомол шкылазынн лауреады чурукчу С. Ш. Сааян болгаш сас алганынын сактыкчынарындал билеп алгашкы.

Школа дооснаш-ла, Иван Салчак «Тыванын аныктары» солунга чурукчулал аякылай берген. Оок соонда шериг албайн... Школа дооснаш-ла, Иван Салчак «Тыванын аныктары» солунга чурукчулал аякылай берген. Оок соонда шериг албайн... Школа дооснаш-ла, Иван Салчак «Тыванын аныктары» солунга чурукчулал аякылай берген. Оок соонда шериг албайн...

Эки, бакка таарырга Ээ көрүп, дуулап көр. Чогуу-барын алтыр, бержир Чондан эргим чүве турбас. Муңгаралга алымнаштың Муңчула-даа беринге. Чирна сеня чашы, суртап, Сорук кийрип, болжуктур. «Экине байгай ишка мек» деп Элекке ле салаттыма. Өргү чонук сеня катбас. Өрү тыртып, башкарып каар. Чонун оруун чандыр баспайн Чорур болза - чазыг турбас Ажыл-ишиң бүдүгүр боор, Аас-кешиң сеня оббас. «Хейт - хейле, чоу - чоорган» Хелчок-ла шын берген чугаа. Бичагыштың арат чогаа Бичакшылым улам делдээр. Галина МУНЗУК.

Оолдуң, Кыстың ыры Оол. Тогу хомуну өткөрүп, Доштуг дагы эргич чораш, Чымаарым, сеня болап келгеш, Шылаарым безин уттупта мен. Доругдайың адыр кулаа бис. Дошулуруң ийи хылы бис. Кмс: Кодам инээмин чемгерип, Хоюг судун саал тургаш, Эрезим, сеня болап келгеш, Эээрим безин уттупта мен. Доругдайың адыр кулаа бис. Дошулуруң ийи хылы бис. Иелээ: Ишти кезилде күндөлүп, Инге ынакшылда чораш, Чонуус бүрүн болап келгеш, Човаарын безин уттупта бис. Доругдайың адыр кулаа бис. Дошулуруң ийи хылы бис. Кызыл-Энж КУДАЖЫ.

ЧАА АЛЬМАНАХ «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынын чеден дөртүнү үндүрүлгезинде хоочун-даа, анык-даа авторлар амыт уенин судал туржуу-биле тынгартыган чаа солун чогаалдарын партиялылаан. Чаа номда «Тоокулар болган чечен чугаалар», «Шуудугулар база шуутуктер» «Тыва Бижиктинин 60 чыл оюнга», «Улустарык найыралы - литературалар» найыралы. «Британика биле библиография» болгаш оок-даа өскө улуг бөлүктөр бар. Мурнуудагы альманахтарда ышкаш поэзия кезээ эн хей арнарынын эзелкин мактады, оок келер үезинге бузулуп, салым-таанын, анык авторларынн не-межил турары илден. Саяда САНДИО.

ОРУС КҮРҮНЕ ЧАГЫРЫКЧЫЛАРЫ

Киевтин Кызыл тукут шериг округуну төөгү музейинин тургузуучуларынын бирөөн, шериг төөгүчү Юрий Семедович Иуванов бо түшүрде бистик республикада кыла, тыва эн туралыг дугайында болгаш шериг төөгү-зү-биле холбашкан ховар дзон материалдар чыып чоруп турар. Эртеденгерге, студентилерге, литература болгаш төөгү башкыларыга кула болурун келгеш Юрий Семедовичтин тургусканын база Москвада Православ шажын академиянын хынал, эдин-чазан, немзин орус күрүне чагырыкчыларынын ат-данамын параддымын (эрге-чарыга тутнан болгаш мезон чылдары: Рюрик (862-879), Олег Чагырыкчы (879-913), Игорь I Рюриков (913-945), Ольга Саятка (945-964), Святослав I Игоревич (964-973), Ярополк I Святославич (973-980), Владимир I Св. (980-1015), Святлополк I Владимирович (1015-1019), Ярослав I Владимирович (1019-1054), Изяслав I Ярослав (ийи удаа) (1054-1078), Святослав II Ярославич (1073-1078), Всеволод I Ярослав (1078-1093), Святлополк II Изяслав (1093-1113), Владимир II Всеа. Моном. (1113-1125), Мстислав I Владимир (1125-1132) Ярополк II Владимир (1132-1137), Всеволод I Олегович (1138-1146), Игорь II Ольгович (1146 - 1154), Георгий I Влад. Долгорукий (1155-1157), Изяслав III Давидович (1157-1159), Ростислав Мстислав (1161-1167), Мстислав II Изяслав (1167-1170), Андрей I Георг Богородский Св. (1157-1174), Всеволод II Георгиевич (1176-1212), Константин Всеволод (1212-1219), Георгий II Всеволод (1238), Ярослав II Всеволод (1238-1246), Святослав III Всеволод (1247-1252), Александр I Ярославич Невский Св. (1252-1263), Ярослав III Ярославич (1263-1272), Василий-Ярославич (1272-1276), Михаил II Ярослав. Св. Тверской (1304-1318), Георгий III Данилов. (1317-1325), Александр II Михайлович (1326-1329), Иоанн I Данил. Калита (1325-1340), Симеон Иоаннович Гордый (1340-1353), Иоанн II Иоаннович (1353-1359), Дмитрий IV Иоанн Донской 1359-1389), Василий II Дмитриевич (1389-1425), Василий III Васильевич Темный (1425-1462), Иоанн III Василий Великий (1462-1505), Василий III Иоаннович (1505-1533), Иоанн IV Василий Грозный (1633-1584), Федор I Иоаннович (1584-1598), Борис Федорович Годунов (1598-1605), Федор II Борис. Годунов (1605-1605), Лжедмитрий I (1605-1606), Василий IV Иоанн, Шуйский (1606-1610), Михаил Федоров. Романов (1613-1645), Алексей Михайлович (1645-1676), Федор III Алексеевич (1676-1682), Иоанн V Алексеевич (1682-1689), Петр I Алексеевич Великий (1682-1725), Екатерина I Алексеевна (1725-1727), Петр II Алексеевич (1727-1730), Анна Иоановна (1730-1740), Иоанн Антонович (1740-1741), Елизавета Петровна (1741-1742), Петр III Федорович (1762-1762), Екатерина II Алексеевна (1762-1796), Павел I Петрович (1796-1801), Александр I Павлович (1801-1825), Николай I Павлович (1825-1855), Александр II Николаевич (1855-1881), Александр III Александр. (1881-1896), Николай II (1896-1917).

Шыдыраа КАНЧААР БОЛГАНЫ?

Шыдыраага делегей чемпионат дээр Гарин Каспаров биле Анатолий Карпов арасында өгөлзөн маргыдаанын ийги салды делегей чемпионаттын тилгелгезинде доосудан. Ол ычкан ак тала-биле ойван. Каспаров амыг үеде эн не иттерегей апаран дебют - испан партия-биле салынг эзелден, Карпов боудун секундантынын, гроссмейстер Игорь Зайцевтин аякылда кылганын системалык шилеп алган. Ол система оок болон мурунда, салымдарыга шынык бараан болуп келген. Баштайгы он сес кош дүрбөн эртен. Дараазында он тоску көште Каспаров «ф3» деп чаа кошту аякылган. Гроссмейстер Ефим Геллернин бодалы-биле алырга, Карпов ол көштү улуг-ла херекке алабай барган болгаш аяк эвес турушче кирген.

ТҮННӨЛ ОЮНГА КИРЖИР

Сөөлгү үеде налдыг-даа маргылааларын зона аайы-биле эртирер турары солун алган. Чүге диезе түз чериин кой-инити организацианын спорт аякылычы со-нууралдык болу берген. Районнар төптөргин спорт залдарын туудуп ал турар. Чайгы үе-үеде спорттук бөдүн шөлдөрүн чараштыр дөдөр турар алган. Оок бир чикээне Монгуш-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга районнарын бөдүүнчүнү туткан спорттук шөлдөрүн дараа-ла чегир. Бо хүнүрде республиканын Спорт күрмөнтөди зона аайы-биле хол бөмбүктү маргылааларын эртирер турар. Барыш-Хемчик районун Кызыл-Мажалдык суурга Бай-Тайга, Барыш-Хемчик, Сүт-Хол, Улуг-Хем районнарын болгаш Кызыл хоорайнын өөредилге черлеринде тингелген командазы ыла ойнап турар. Кызыл хоорайда Краснояркынн политтехникун институтунун спорт залында Ан-Довурак хоорайнын, Мон-гун-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарын команда-лары боттарынын күжүн ше-нежир. Өвүр районун төвү Хан-далагы суурга, ол райондан аныгда Эрэн, Тес-Хем болгаш Танды районнарын спортзалыры финалга ойнаар эрге дээр маргылаар. Бин-Хем районун төвү Туран хоорайга, ол черинк командазында аныгда Каа-Хем, Току районнарын болгаш Хову-Асы аякылыч суурнуң хол бөмбүктүлери ойнаар. Бо удаада ол черлерде хөрдөнг хол бөмбүктүлери ойнап турар. Эртен чыккан ыныг дингелде маргылаалар эске райнар төптөргига болган. Зона аайы-биле тингелген командалар ноябрь 1-ден 4-ке чедир Кызылда болуп түндөк оюнга киржир. Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

УЛУГ-ХУН КӨЗӨНЭЭ

ӨСКҮС КАЛГАШ, ӨЛБЭЭН БИС

Тыванын улустун чогаалыны Кызыл-Энж Кудажынын «Улуг-Хем» болгаш төөгүнү баталачак арына-рынын дугайында республика солунарында бижээни гааларын номчаш, шыкмы-намын арыш көрүп, чы-лытканын артын икип, өскүс чурттап эркен амыды-ралым, репрессиянын хан-дыг, каржы, каргыштыг бү-дүлүк чылдарын сактып келгеш, херек-чүрэм муң-гашталып, накартарым чаш-таргы дамылап келгеш, боунак сеткиленин чоум-бис үлгенин эл-түрөл чоум-раалымын аякы-биле тур-гаалар болдым. Ол шаг-ла наш чыл тур-манын орта бийегин ор мен, боазарыма, 1939 чыл ыш-каш, Бичан чеди харлыг турдуп Авамыс арааш, казын хар эрин турда, «кы-зыл-дустар» чорупкан. Ажы-шүжүгө тууртуган дөрт өскүс уруг, менден бө-нези дөрт харлыг, оок өскө-нези ийи харлыг, а эн хей-меринис дөрт аялыг артып калган бис. Күстүк соок хунарын турган, аякыс кыштанга кыжып алдыр дээр катын берген чымыл ай деп ар дээр кожа аалче чоруканын мүнө-нө билер мен. Азаамыс ол хей-чүр чикен, Кырган-авамыс-тан ачамы айтырып чедө бээрине, «Ачаар дол-раан чедип келер, албан че-ри барган» дээнин бөгүнө чедир утпас мен. Хөкүгү ачаамы ыштадыр келбээ. Кожаларымыс орайтадыр келгеш оууус салып аш-кеминисти кылып берип, өскүс бистени азырап тур-дулар. Ножа алдар бисти Балдына дээр утувасы-биле артырып каан. Эрге ма-наш сары деп ачаамыс ма-наш туруп бердинис. Эле-түрүп өгөлзөнүстүн эге хүнери ол болган. Чазың хар эрип, дамы-рактар агып турда, өөскө бөлдү даргалар чедип кел-ген. Бир дарга менн өскүс апаргаш: «Улуг кыял апарган-дыр сен, уруум. Ачаң, ачааның мал-маганын билер сен мыйнаа» - деп,

Ол бичинден-не чазаныр, узаныр тулган шевер кыял чоран. Оок кылган, чазан чү-хөөдүн амыл тургаш, ада-нези байлп турган. Ол Чадаана хүрээзинге өөренип кирген, оун дооскаш, моол бижиктинг, шажын номун ку-рулган дег, хамүрээрти өкүп калган чүве. Бичан 15 харлыг кысчыгаш тур-дум. Азаамыс сес чыл бол-ган, хөрдүн эртиргеш че-нып келген. Ол нээрде оок баксыраанын кичи кайгаар, арган-дорган, тын-менди-ка-йи чоран. Бича-ла-ла-ла азыранды, өскүс кижилерге бичин када-да болза, ада кижинин хайралдыын чу-гаалааш-даа каячар. Бир-ле кекээ быдаалал олур-ува, ачамадан мындыг ай-тырыгы дидимненип сала каятымы: - Мынча үр чыл дургу-зунда бисти нааркып, каа чилип чоранын ол, ачай. Улус сеня «контр» дээр, чүл аан ол? - «Контр» деп састуа адыс уткамын боудм безин билбес мен, уругларым. Бир-ле аалга шайлап олур-ган чик-оол, Дачия сулгар бот-тарынын төрөн черин, чо-нуп даштынн улусна кайын саа бээр, ол-даа меге чүве боор» дээр кижиз-дир мен. Ол чугааны бир-ле өөдөгө чүве даргаларга чугаала-нан хире. Ол нугул-хонтан, херек чоу чүве ужуң мени «контр» дээр шидий каар-ны ол-дур, Сиерин каяч-ла чор ириг деп сакгыш-рааш, кара-бакыма мын-чал-хосталганы революция Тывага тингел түнелгизде 1921 чылдын август 14-ге, Тыва Арат Республика тур-густунан өөлүндө, аныг де-мисил Тывага болуп турган бе, чугаалап көрөм, Дүгөр? - Бодумун диниан, бил-гем хире-шаам-биле эжимге хөөрөп бердим. Марксизм-ленинизмдин номналын бу-гаар алдыга, аныг демисил-ини үш хол хейри бар; по-литтикти, идеологию, оок эн чидиг хейри - чеспелтиг демисил. Аныг демисил ол үш хейри Тыванын ре-волюстуг улусу эрге-чар-ганын млагыя баштайгы чылдарында болуп турган дээрин төөгүнүн бижиктинг болган ам-даа чедир настаныма арныраар ыла-тыр бадтыкп турар деп бу-зурар мен. Чеспелтиг баштайгы контр-революстуг үймээн Чон-

Төөгүнүң балалчак арынары

нык чеспелтиг тура халыш-кынын базары-биле кончуг дүрген чорупкан. Бир отряд Тес-Хемни, өскөз Чоа-Хол-дун Алар-Төштү таараан, Өвүрүнчү Бора-Шай тага-азыга тулушушуну кылган. Ланчымыларды, пулеметтар-ды решерилерин согушун-кунуна ышдашпаан үймээн-чилерин артыны Моол кы-зыгаарында Хан-Дээр тага-азыга дептиккер, а хей ирүүчү тууртуган, ТАР-ның Курбангалык дарга-намын Чамы (Малинин) ол ту-чушкунга өртүрүп келген. Феодалдарын контр-ре-волюстуг чеспелтиг ийги тура халышкынын бастыра-ны-биле холбаштыр, Чаа-Хөлдүн аныктары ол үеде мичпаар арламыш турган: Дедир акан Чадаанага Дээр-Кол кирген дидир, Тес-Кол кожуу, Сөгүн кожуун Демнешкештин баскан дидир. Аар акан Бора-Шайга Атылшакмак дээр чорду, Арат шерин маалырлар Ажып алган дээр чорду. Чылча шалтырган Өвүр үймээнчилеринн дескен баштынары Маргаанын, Та-вамай, Хунак-Нара олар 1936 чылда Моолдан Чаа-Хөлдүн Бармак тагааныга бөдүү чедип илген турган. База натап үймээн организа-тор болдыг, Ак-Туруг турту-меге Чолдак-Бүрбүрүн олар тайгага чайын тулдуп ийи холун соогазын, ийи бөдүүн чеге тап кылдыр чышыр хүлдөп, аныг асы байы-саган. Тывага революстуг суу-чүрүмүн бижыкканын, оон чеспелтиг камгалыкы-нын күштелгенин олар өчүктөн билеп алганар, Боттарымың Тыва дөвискэ-ринде чедип келгенин кым-ра-даа чугаалаас кылдыр Чолдак-Бүрбүрүн аксым-сез-уң ал, чидиг бичек бизин чылдадып, ланчык боозумун аксым ошакташ, мун-не сал-мып чорудушпаанар. Тывага феодализмдин эрге-чаргызын, млагыя «сар-гышакыны» натап тур-гар суургалыг феодалдар, ламаларын чеспелтиг үшкү үймээн 1932 чылдын чайынында Тере-Хөл дөвискэ-рине үген. Тывага ре-волюстуг суу-чүрүмүн өжө-төн дайымамыс Хол-Шой, Сурун, Хол-Кол-Сурун баш-тан (оларын болаш үймээн-Алексей ДУТЕРЖАА. Журнал.ист.

